

FRANCESC EIXIMENIS (c. 1330-1409):

EL CONTEXT, L'OBRA I ELS MANUSCRITS

ANTONI RIERA I MELIS,

UNIVERSITAT DE BARCELONA I INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

1. FRANCESC EIXIMENIS EL 2009: EL VALOR DEL SEU TESTIMONI

Entre el 6 de març i el 15 de maig de 1409 va morir a Perpinyà Francesc Eiximenis, un dels pensadors catalans més original, polifacètic i fecund. Les seves obres transcendiren àmpliament les fronteres de la Corona catalanoaragonesa i circularen arreu d'Europa, com ho demostren els nombrosos manuscrits¹ i incunables disponibles. Conscients de la magnitud i la qualitat de la seva obra, la Presidència i les seccions Històrico-Arqueològica i de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans van decidir declarar el 2009, coincidint amb el centè aniversari del seu traspàs, Any Francesc Eiximenis, organitzar algunes activitats de caire científic i de divulgació, i tancar la remembrança amb un cicle de conferències en què s'analitzessin el context i l'obra del franciscà gironí, a la llum de les darreres aportacions de la recerca. Aquest llibre conté el text corregit de gairebé totes les intervencions dels experts que hi van participar.

Francesc Eiximenis va néixer a Girona, cap al 1330, en una família de comerciants econòmicament solvents i ben relacionats amb la Casa Reial; va ingressar de ben petit, com era aleshores freqüent entre les famílies urbanes benestants, al convent franciscà local,² on va pronunciar els vots. Després de sobreviure a la Pesta Negra, s'ordenà de sotsdiaca i de diaca a l'església de Santa Maria de Sants, a Barcelona, el 22 de desembre de 1352.³ Va adquirir una extensa formació acadèmica a les universitats de París, Cambridge i Oxford.⁴ De tots aquests prestigiosos centres superiors de saber, sembla que el que li va deixar una empremta intel·lectual més forta fou Oxford,⁵ on va entrar en contacte amb l'obra de les dues figures màximes del pensament franciscà de la primera meitat del segle XIV, Joan Duns Escot i Guillem d'Occam. Aquests dos filòsofs serien els més ben representats a l'inventari *post obitum* de la seva biblioteca, en què apareixerien també nombrosos autors anglesos o que passaren per Oxford, des d'Adelard de Bath i Alexandre de Hales fins a Osbert Ànglic i Robert Grosseteste.⁶ Això

10

1. Inventariats recentment: *Catàleg dels manuscrits de les obres de Francesc Eiximenis OFM, conservats en biblioteques públiques*, vol. I, a cura de J. de Puig, J. Perarnau, G. Avenzoa, L. Soriano, C. Clausell, P. Gispert-Saüch, D. Guixeras, E. Izquierdo, S. Martí, X. Renedo i R. Rojas, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans i Facultat de Teologia de Catalunya, 2012.

2. Josep PERARNAU, «Documents i precisions entorn de Francesc Eiximenis (c. 1330-1409)», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 1 (1982), p. 206-207; Jill R. WEBSTER, «Notes biogràfiques sobre fra Francesc Eiximenis, franciscà gironí», *Estudis Universitaris Catalans* (Barcelona), vol. 24 (1980), p. 597-602; Jill R. WEBSTER, «Una família de mercaderes: los Eiximenis», *Archivo Iberoamericano* (Barcelona), vol. 47 (1987) p. 78.

3. FRANCESC EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, ed. a cura de Jill R. Webster, Barcelona, Edicions 62, 1967, p. 5.

4. Com ho acrediten nombroses referències inserides en les seves obres.

5. «En aquest regne [Anglaterra] ha dues universitats de theologia de les millors del món. La primera se appel·la Cantabrigia, que fundà Beda doctor segons que.s diu. La segona se appel·la Oxònia qui encara val mes que l'altra»: FRANCESC EIXIMENIS, *Primer del Crestià*, València, Lambert Palmart, 1483, f. 143r; citat a «Vida i obra de Francesc Eiximenis», <www.eiximenis.tk>.

6. Jacques MONFRIN, «La bibliothèque de Francesc Eiximenis (1409)», a *Studia Bibliographica*, Girona, Col·legi Universitari de Girona i Diputació de Girona, 1991, p. 282-286.

no obstant, tot i les influències majoritàriament franciscanes i oxonianes, en el seu pensament i formació s'aprecia també en Eiximenis un cert autodidactisme, derivat probablement de l'esperit pràctic i funcional del pensament franciscà mateix, com ha posat de manifest Curt Wittlin.⁷

Després del seu períple d'estudis per les millors universitat europees, Eiximenis va retornar a Catalunya el 1371, on se li va oferir incorporar-se com a lector de teologia a l'Estudi General de Lleida. L'oferta, tanmateix, no es pogué portar a terme per manca del títol acadèmic pertinent,⁸ cosa que explicaria la seva estada a Tolosa de Llenguadoc, on va obtenir, amb l'ajut de Pere el Cerimoniós, la seva esposa Elionor de Sicília i la seva nora Mata d'Armanyac,⁹ el títol de mestre en teologia. Entre 1374 i 1383 va romandre a Barcelona, on es va dedicar a l'ensenyament, va escriure el *Tractat d'usura* i sengles *Summae* de filosofia i teologia, que no ens han arribat, i va iniciar la redacció de la seva obra principal, *Lo Crestià*,¹⁰ a instàncies de Ramon Savall, conseller en cap de la ciutat de Barcelona, i sota el patrocini de Pere el Cerimoniós.

L'any 1383, es trasllada a València, cridat pels jurats, que aleshores intentaven atreure els millors mestres dels ordres mendicants per tal d'esperonar-hi la vida intel·lectual.¹¹ L'entesa entre el franciscà i els seus protectors serà total, com ho palesen tant la dedicació del *Regiment de la cosa pública*¹² als edils locals com la llarga durada del seu sojorn a la ciutat. Eiximenis, fascinat pel dinamisme i l'exotisme¹³ d'una societat «quasi morischa e novellament cristiana»,¹⁴ hi desenvolupa una activitat incessant, religiosa, intel·lectual i civil. És a València —on coincideix amb Vicent Ferrer— que escriu la major part de les seves obres: els llibres segon, terç i dotzè del *Crestià*, el *Llibre dels àngels* (1392), el *Llibre de les dones* (1396), la *Vida de Jesucrist* (1397-1398), el *Pastorale* (1398), el *Psalterium alias laudatorium* (1404) i la *Scala Dei* o *Tractat de Contemplació* (1406). Hi assessora coetàniament el

11

7. Curt WITTLIN, *Psalterium alias Laudatorium Papae Benedicto XIII dedicatum*, Toronto, Pontifical Institut of Medieval Studies, 1988, p. 3.

8. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* (Girona), vol. 1 (1946), p. 289; Albert G. HAUF, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena: Aportació a l'estudi de la nostra cultura medieval*, València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, i Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990, p. 65.

9. Antoni RUBIÓ I LIUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, vol. I, 2a ed., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2000, vol. II, p. 244-245 i 248-250, p. 169.

10. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 272, 290 i 291-298.

11. Martí de BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis O. M. (1340?-1409)», *Studia Bibliographica*, p. 190-191.

12. Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, ed. a cura de Daniel de Molins de Rei, Barcelona, Barcino, 1927, p. 15-22.

13. Que ja reflectia al pròleg del *Regiment*: Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 22-35.

14. Citat a Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 278.

consell municipal, que li encarregarà, entre moltes altres tasques,¹⁵ l'elogi fúnebre del rei Pere el Cerimoniós,¹⁶ el 1387, i la frustrada concentració de les escoles de la ciutat.¹⁷ Participa també en diverses comissions reials de teòlegs destinades a analitzar els llibres hebraics confiscats durant el pogrom de 1391 i a assessorar el rei Martí, el 1398, sobre el Cisma d'Occident.¹⁸ Aquestes tres línies paral·leles de treball deuen ser prou gratificants per a Eiximenis, que no dubta, el 1384, a rebutjar el càrrec de confessor de l'infant Joan, el príncep hereu.

El 1408, Benet XIII reclamarà la participació del menoret gironí, que havia evolucionat des de la neutralitat estricta cap a la militància cada cop més decidida en el bàndol avinyonès,¹⁹ al Concili de Perpinyà, tot recompensant-lo successivament amb els càrrecs de patriarca de Jerusalem i de bisbe d'Elna.²⁰ Serà a la capital del Rosselló on Francesc Eiximenis finalitzarà la seva llarga i fecunda vida i on deixarà entre els seus coetanis un record molt favorable pels seus amplis coneixements i la seva religiositat: «magister in Sacra Theologia profundissimum, virum magne sanctitatis», el definirà el cronista aragonès Martín de Alpartir.²¹

Francesc Eiximenis va ser un dels escriptors medievals més importants de la Corona catalanoaragonesa per l'extensió i la qualitat de la seva producció i per la seva decidida intervenció en els afers polítics coetanis. El preocupava profundament la crisi social de seu temps, especialment el seu vessant eclesiàstic, des dels papes cismàtics fins als clergues ignorants i moralment relaxats. Tot i que va criticar amb pertinència els mals costums i l'actuació d'algunes institucions, una part de la seva vida sembla poc compatible amb les idees de la reforma franciscana que suposadament defensava. Com molt bé ha recordat una de les expertes màximes en la qüestió, Jill R. Webster,²² els imperatius morals no impedi-

15. Andreu IVARS, *El escritor Fr. Francisco Eximénez en Valencia (1383-1408)*, Benissa, Ajuntament de Benissa, 1989, p. 67-76.

16. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 288.

17. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 290; Josep Maria CRUSELLES, «La política educativa del Consell de València antes de la fundación de la Universidad», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 13/II (1993), p. 391.

18. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 278.

19. Com ho acredita el fet que, el 1404, hagués dedicat el *Psalterium alias laudatorium* a Benet XIII, al qual qualifica de *lux Ecclesiae*: Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 278.

20. Martí de BARCELONA, «Fra Francesc Eiximenis O. M. (1340?-1409)», p. 192-193; Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 274.

21. Martín de ALPARTIR, *Cronica Actitatorum temporibus Benedicto Pape XIII*, ed. i trad. a cura de José Ángel Sesma i María del Mar Agudo, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1994, p. 188.

22. Que ha dedicat a la vida i obra de Francesc Eiximenis la seva tesi doctoral (Jill H. WEBSTER, *Eiximenis and the Society of his Day*, Universitat de Notingham, 1964, inèdita) i nombroses monografies. Aprofito l'avinentesa per a agrair-li que m'hagi permès utilitzar el manuscrit de

ren mai al menoret gironí aprofitar-se de l'amistat de tres sobirans successius del casal de Barcelona i de les seves famílies respectives.

Un dels aspectes menys estudiats d'Eiximenis és el de la predicació, tasca que com a mendicant coneixia bé. Lamentablement, els seus sermons s'han perdut, però la seva existència està confirmada documentalment. A l'inventari dels seus llibres figuren tres volums autògrafs de sermons dominicals, als quals se n'hauria d'afegir un de quart, de sermons panegírics, esmentat a la *Vida de Jesucrist*.²³ El menoret, en la seva joventut, havia escrit, a més, un tractat específic, l'*Ars predicandi populo*,²⁴ que precedia el primer volum dels sermons abans mencionat i on defensa l'homilia escrita, no improvisada, ben estructurada temàticament, i d'estil planer i agradable per a un auditori profà. A València va esdevenir un predicador prestigiats, gairebé oficial. La seva oratòria ha quedat reflectida en les imatges i els exemples que inclou en les seves obres teòriques,²⁵ especialment en la part del *Terç del Crestià* dedicada als pecats capitals, a fi de refermar els seus arguments. Es tracta de faules i contes,²⁶ d'apòlegs, frases i girs d'un marcat sabor popular, i d'adagis, proverbis i sentències lapidàries llançats reiteradament per tal que fossin retinguts pels feligresos amb un baix nivell d'instrucció religiosa.²⁷

1.1. *La crítica social*

Molt d'interès ha suscitat, en canvi, la crítica social eiximeniana. El franciscà, en els seus tractats de teologia i filosofia política, citava, per a refermar les seves idees, moltes autoritats, no sempre de primera mà ni amb el rigor que calia,²⁸ atès que utilitzava sovint col·leccions d'*exempla* o manuals de predicadors. Inclouïa sempre, en l'apartat més adient, passatges d'autors clàssics, pares de l'Església, co-

13

l'article «Reflexions sobre Francesc Eiximenis: crític social, moralista, predicador, reformador o framenor senzill i devot?», actualment ja publicat a *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 31 (2011-2013), p. 337-348.

23. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 287.

24. Francesc EIXIMENIS, *L'Art de Predicació al poble*, ed. i trad. a càrrec de X. Renedo, Vic, Eumo, 2009.

25. Albert G. HAUF, *D'Eiximenis a sor Isabel de Villena*, p. 18-20; Albert G. HAUF, «Del sermó oral al sermó escrit: la *Vita Christi* de fra Francesc Eiximenis com a glossa evangèlica», a Germà COLÓN, Tomàs MARTÍNEZ i Maria Pilar PEREA (ed.), *La cultura catalana en projecció de futur: Homenatge a Josep Massot i Muntaner*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, 2004, p. 253-289.

26. Recollits i publicats a Francesc EIXIMENIS, *Contes i faules*, ed. a cura de Marçal Olivari, Barcelona, Barcino, 1925.

27. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 289.

28. Eiximenis sempre va tendir a distorsionar, emmascarar i fins i tot inventar fonts: Robert E. LERNER, *The Feast of Saint Abraham Medieval Millenarians and the Jews*, Filadèlfia, University of Pennsylvania Press, 2001, p. 173.

mentaristes de la Bíblia, mestres de les escoles i professors de les universitats, per a mostrar el seu domini de la matèria i complaure els seus comitents. En alguns casos, aquest afany d'erudició el va portar a incórrer en contradiccions, a emprar fins i tot citacions antitètiques, opció que, en lloc d'aclarir el seu pensament, l'enfosqueix.²⁹ Aquesta metodologia de treball dificulta considerablement l'anàlisi de l'abast de les seves pròpies idees i la distinció entre citacions estructurals i merament erudites, entre doctrina i retòrica, entre teoria i ornament.

Francesc Eiximenis és, abans de res, un moralista conservador. En una època en què les estructures ideològiques medievals començaven a esquarterar-se, en què Bernat Metge posava amb *Lo Somni* les bases del nou humanisme renaixentista a Catalunya i Antoni Canals intentava refermar allò que a poc a poc s'ensorrava amb fonts, tècniques i arguments nous, el menoret gironí apareix com a netament medieval,³⁰ com un pensador —segons Pere Bohigas— amb «tots els perjudicis i deformacions que impediren a la mentalitat medieval la clara comprensió del Classicisme».³¹ De fet, Eiximenis fou el darrer gran escriptor català de l'edat mitjana.³²

Al darrer quart del segle XIV, el Cisma d'Occident³³ va incrementar, arreu d'Europa, la crisi religiosa i la degradació moral que s'havien iniciat dècades abans. La coexistència de fins a tres papes al capdavant de l'Església va permetre als estats escollir l'obediència d'acord amb els propis interessos. França i els seus aliats es decantaren pel papa d'Avinyó; Anglaterra, l'Imperi i els seus, pel papa de Roma. La Corona catalanoaragonesa, en canvi, es va declarar neutral.³⁴ Aquesta opció, que va permetre a Pere el Cerimoniós retenir els impostos ecle-

29. Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 339.

30. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 6.

31. Citat per Jill R. Webster a Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 6-7.

32. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 7.

33. L'elecció, el 1378, d'Urbà VI a Roma en condicions discutibles i l'actitud decididament reformista i autoritària del nou pontífex van provocar una escissió en el col·legi cardenali. El sector més conservador, en què preponderaven els gals, es va reunir a Fondi, on, després de deposar Urbà VI, va elegir un nou pontífex, Climent VII. Aquest, que tenia el suport explícit de Carles V de França, es va refugiar a Avinyó. Amb la segona elecció, tan sectària com la primera, es va iniciar, a Occident, un cisma les seqüeles del qual es prolongarien fins al 1422. Per a una visió ben documentada, encara que poc crítica, vegeu Ángel ÁLVAREZ PALENZUELA, *El Cisma de Occidente*, Madrid, Rialp, 1982. Hom pot trobar aproximacions amb metodologies diverses a *Genèse et débuts du Grand Schisme d'Occident*, París, Centre National de la Recherche Scientifique, 1980. Vegeu, també, Armand JAMME, «Renverser le pape. Droits, complots et conceptions politiques aux origines du Grand Schisme d'Occident», a François FORONDA, Jean-Philippe GENET i José Manuel NIETO, *Coups d'État à la fin du Moyen Âge? Aux fondements du pouvoir politique en Europe occidentale*, Madrid, Casa de Velázquez, 2005, p. 433-482. Per als efectes del Cisma a la Corona catalanoaragonesa, vegeu *Jornades sobre el Cisma d'Occident a Catalunya, les Illes i el País Valencià*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1986.

34. Rafael TASIS i MARCA, «La indiferència de Pere III en el Gran Cisma d'Occident», a *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. III, Barcelona, 1964, p. 107-111; Henri BRESCH, «La Maison d'Aragon et le Schisme: implications de politique internationale», a *Jornades sobre el Cisma d'Occident*, p. 37-51.

siàstics, seria abandonada, tanmateix, pel seu successor, Joan I, atret per Benet XIII, l'aragonès Pero de Luna, cap al papat avinyonès. Rebutjat per apòcrif el tractat *De triplici statu mundi*,³⁵ que conté una fervent defensa de la legitimitat exclusiva del papa de Roma, sembla que l'actitud personal de Francesc Eiximenis en aquesta qüestió va ser sempre paral·lela a la de la Cort, sense prendre partit en temps de Pere el Cerimoniós, i cada cop més partidari del papa d'Avinyó durant el regnat de Joan I i Martí l'Humà.³⁶

Contagiat pel corrent profeticoapocalíptic del seu temps, amb un afany sincer de regenerar moralment les jerarquies eclesiàstiques i la societat civil i d'acabar amb el Cisma d'Occident, Eiximenis va incloure en les seves obres principals profecies i «revelacions»,³⁷ gairebé totes relatives, emperò, a la idea de la monarquia universal o al destí futur del casal de Barcelona.³⁸ Només en el capítol 466 del *Dotzè del Crestià* i en una obra tardana, la *Vida de Jesucrist*, fa una profecia sobre el futur de la cristiandat i de l'Església, tot seguint les que ja havien formulat en aquest respecte Joaquim de Fiore i Joan de Rocatalhada.³⁹ Segons Josep Perarnau, la presència de la literatura profètica dels segles XIII i XIV a *Lo Crestià* podria ser tan sols una concessió als cercles devots de la cort, molt més interessats per aquesta temàtica que el menoret, especialment arran de l'esclat del Cisma d'Occident. Només es tractaria, per tant, de «materials literaris» usats com a «farciment», però no pas per convicció; un mitjà per a atreure i satisfer els seus comitents i altres lectors molt selectes. Xavier Renedo, en la seva darrera

35. Escrit probablement en el cercle de l'infant fra Pere d'Aragó, decidit partidari d'Urbà VI: Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 278-279; Josep PERARNAU, «El *De triplici statu mundi* no és de Francesc Eiximenis», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), núm. 27 (2008), p. 45-86.

36. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 277.

37. Que han estat recollides a Pere BOHIGAS, «Prediccions i profecies en les obres de fra Francesc Eiximenis», a *Aportació a l'estudi de la literatura catalana*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982, p. 94-115. La qüestió ha estat revisada recentment a Robert E. LERNER, «Eiximenis i la tradició profètica», *Llengua & Literatura* (Barcelona), núm. 17 (2006), p. 7-28.

38. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 280.

39. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 281-282; Martí AURELL, «Prophétie e messianisme politique: La Péninsule Ibérique au miroir du *Liber ostensor* de Jean de Roquetaillade», a André VAUCHEZ (ed.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident, XII-XVIII siècles*, Roma, Escola Francesca de Roma, 1990, p. 317-361; Martí AURELL, «Eschatologie, spiritualité et politique dans la confédération catalano-aragonaise (1282-1412)», a *Fin du monde et signes des temps: Visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIIIe-début XVe siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1992, p. 191-235; Manuel CALDERÓN, «Rocatallada, joaquinismo i sebastianismo (siglos XIV-XVII)», *Boletín de la Biblioteca Menéndez y Pelayo* (Santander), vol. LXXII (1997), p. 245-281; Lluís BRINES, *La filosofía social i política de Francesc Eiximenis*, Sevilla, Grupo Nacional de Editores, 2004, p. 397-488; Renate BLUMENFELD-KOSINSKI, *Poets, Saints and Visionaries of the Great Schisms (1378-1417)*, Pennsilvània, State University, 2006.

reflexió sobre *Lo Crestià*, inclosa en aquest cicle de conferències,⁴⁰ discrepa, en canvi, de la menysvaloració del profetisme en el pensament teològic eiximenià; sosté que els vaticinis no foren mers recursos retòrics, d'estil, ni mitjans per a afalagar lectors poderosos, sinó que responien a un sentiment profund, però poc explícit del menoret, que aflora, malgrat els seus esforços per dissimular-lo, al llarg de tota la seva obra. En tot cas, Eiximenis, per la densitat teòrica de la seva aportació, no pot ser considerat un dels visionaris del darrer terç del segle XIV que es creien inspirats directament per la divinitat. Va ser una persona quelcom més crèdula d'allò que caldria esperar de la seva preparació intel·lectual, però no un il·luminat. Fou sempre un franciscà devot servidor de l'orde i seguidor convençut de la seva regla. No va compartir mai la santedat testarda i rectilínia de l'infant fra Pere d'Aragó ni el fanatisme rebel d'Arnau de Vilanova i fra Joan de Rocatalhada.⁴¹ Malgrat l'interès i fins i tot la simpatia amb què comenta algunes de les propostes dels beguins, dels *fratricelli* i d'altres dissidents franciscans, Eiximenis s'abstingué sempre d'assumir-les i es mantingué dintre de l'estricta ortodòxia. La seva aproximació a aquests corrents espirituals radicals dimanava menys d'una concordança amb les seves propostes teològiques i ascètiques que d'un interès per la tasca que realitzaven entre els pobres i els marginats.

Mirant de reüll la conducta relaxada de molts dels seus confreres, interessat a redreçar l'ascetisme i la disciplina dintre dels convents, Eiximenis va simpatitzar amb el corrent rigorista del observants, que defensaven retornar a la pobresa i a la humilitat del fundador. El menoret, emperò, no es considerava ni un reformador actiu ni un innovador, sinó sols un lleial seguidor de Francesc d'Assís amoïnats per la relaxació de costums entre el clergat, que no podia compartir la manera de viure de molts dels seus confreres. Retreia a molts mendicants la seva adhesió decidida al luxe i al bon viure del patriciat urbà de la darreria del segle XIV i ho feia des de la sinceritat de la seva devoció cristiana i de la seva consciència cívica.⁴² Sembla que, ensems amb fra Bartomeu Borràs, va intentar introduir alguns principis de l'observança en el convent del Sant Esperit, fundat per la reina Maria de Luna a Gilet, prop de Morvedre.

La crítica eiximeniana no va quedar circumscrita al clergat, sinó que es va estendre al conjunt de la societat secular. Les seves anàlisis socials, tot i que presents en molts dels seus escrits, es multipliquen i esdevenen especialment explícites al *Dotzè del Crestià*⁴³ i sobretot en un del seus apartats, el *Regiment de la cosa pública*.⁴⁴ En aquesta darrera obra, el franciscà gironí es mostra receptiu a les idees

40. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 5, «*Lo Crestià*: una introducció», p. 187-229.

41. Tomàs CARRERAS I ARTAU, «Fray Francisco Eiximenis, su significación filosófico-moral, política y social», p. 283.

42. Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 341.

43. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, I, 1, ed. a cura de X. Renedo, Girona, Universitat de Girona i Diputació de Girona, 2005.

44. Vegeu *supra*, nota 12.

de Joan de Salisbury i Joan de Gal·les,⁴⁵ segons els quals cada membre de la societat tenia una funció determinada que calia acomplir amb consciència, atès que, si no ho feia, se'n ressentia el funcionament conjunt de la cosa pública. Eiximenis, que en el *Primer del Crestià* ja havia afirmat que Déu recompensa tots aquells «qui treballen volenterosament per la cosa pública»,⁴⁶ en el *Regiment* fustiga amb duresa els pagesos; critica els juristes, els procuradors, els saigs, les dones i tots els col·lectius que, a parer seu, llastraven el funcionament de la cosa pública; lloa els mercaders i, en menor grau, els cavallers, i descriu amb prou detall i una certa desconfiança les classes baixes urbanes: «Lo poble comunament no és molt industriós ne molt savi ne molt entenet a virtut.»⁴⁷ Quant a la societat urbana, n'accepta sense cap mena de crítica la divisió coetània en tres mans⁴⁸ i sosté que els ciutadans honrats estan més preparats que els cavallers per a administrar les finances públiques i el govern municipal.⁴⁹ Detestava les persones que no contribuïen al bé comú i, fins i tot, recomanava que fossin expulsades de la comunitat,⁵⁰ una opinió que concordava poc amb l'esperit inicial del franciscanisme.

Eiximenis s'identificava amb les classes intermèdies i altes urbanes; «descendent de burgesos i protegit per la casa reial i les autoritats urbanes, el frare gironí se sent ben instal·lat en el 'stablishment', sota el poder monàrquico-senyorial».⁵¹ Aquest és un dels punts en què el pensament eiximenià es mostra més conservador. La seva defensa de l'ordre social establert tenia, tanmateix, altres arrels, com el principi de jerarquia, exposat al capítol 234 del *Primer del Crestià*, que manlleva del Pseudo-Dionís Areopagita. Segons aquest bisbe grec del segle v, l'ordre consisteix en la supeditació del rang inferior a l'immediat superior i depèn d'un ésser suprem, Déu, que n'és el *principium unitatis*.⁵² Aquesta jerarquia providencial no ha de ser alterada de cap de les maneres, atès que de la seva contorbació es poden seguir greus danys, idea que el frare gironí desenvolupa en els capítols 73 del *Terç del Crestià* i 190 del *Dotzè*.⁵³ El seu classisme l'empeny cap a un fort antiigualitarisme, no circumscrit a la població urbana, sinó extensible a tots els components del cos social, que fonamenta en la *Política* d'Aristòtil i en la doctrina d'alguns pares de l'Església, com Agustí d'Hipona o Gregori el

45. Albert G. HAUF, «Eiximenis, Joan de Salisbury i Fr. Joan de Gal·les, O. F. M.», a *Miscel·lània Sanchis Guarner*, vol. I, València, Publicacions de la Universitat, 1984, p. 167-174; Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 245.

46. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, ed. a cura d'A. Hauf, Barcelona, Edicions 62 i La Caixa, 1983, p. 36.

47. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, II, 1, ed. a cura de C. Wittlin *et al.*, Girona, Col·legi Universitari i Diputació Provincial, 1986, p. 62.

48. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 37-43, 49-53 i 55-66.

49. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 47-48.

50. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 213-214.

51. Manuel SANCHIS GUARNER, «Pròleg», a Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, València, Societat Bibliogràfica Valenciana, 1973, p. 3.

52. Walter ULLMAN, *Principios de gobierno y política en la Edad Media*, Madrid, Revista de Occidente, 1971, p. 49-50.

53. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 265.

Magne.⁵⁴ Els primers pensadors cristians ja havien sostingut amb convicció que Déu va crear Adam i Eva a imatge i semblança seva, lliures i iguals; va ser el pecat original que va introduir la servitud al món, el domini d'uns homes damunt uns altres. Eiximenis accepta convençut aquest postulat i insisteix, a més, en el perill que representa per al manteniment de la pau la subversió de l'ordre social.

La pau se destruu en les comunmitats [...] quand los hòmens no tenen llur estament, ço és, quand los majors soberguejen massa, o quand los menors volen senyorejar als majors, o quan los mitjans se'n pujen o devallen massa e per força, car llavors se segueixen grans comociions en les comunitats.⁵⁵

El menoret té un pànic autèntic als avalots populars, por de la qual dimanen tant la seva defensa d'un sistema representatiu restringit als membres dels estaments intermedi i alt⁵⁶ com la recomanació a les autoritats municipals que per a tractar les coses importants s'abstinguessin de convocar el poble, sempre propens a les bandositats i als aldarulls.⁵⁷

Els primers aixecaments dels camperols catalans, que intentaven capitalitzar la contracció de la mà d'obra rural provocada per la Pesta Negra, van alarmar el frare gironí, no sols en tant que cristià, sinó també com a ciutadà: «Invasió de pagesos és cosa mortal, e que llexa hom fort sullat e despegat, e posa hom en gran perill.»⁵⁸ No estranya, doncs, que en faci una descripció absolutament despectiva, caricaturesca; els qualifica de bestials, ignorants, violents, egoistes, venjatius, orats i poc piadosos. Com a conseqüència d'aquest cúmulo de vicis, viure entre ells era, per a una persona civilitzada, una «cosa mortal, car no usen de raó, e creen tost tota follia, e sobte són avalotats e no guarden dret ne envers».⁵⁹ Aquesta hostilitat, que denota un desconeixement profund de les condicions de vida i de les aspiracions del pagesos, no dimanava de la solidaritat amb els membres de l'alta aristocràcia feudal, als quals acusa de ganduls i d'extorquidors dels seus vassalls,⁶⁰ sinó de la defensa incondicional dels interessos de la burgesia; provenia de la ferma convicció que l'ordre social implicava la preponderància sistemàtica de la ciutat⁶¹ damunt el camp, que la supeditació del món rural a l'urbà obeïa a un disseny providencial.

Aquesta hipòtesi queda confirmada per la defensa entusiasta que el me-

54. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 266.

55. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, València, Lambert Palmart, 1484, f. 80v; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 268, nota 979.

56. Vegeu *supra*, nota 49.

57. FRANCESC EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 100-101.

58. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, f. 177r; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 268.

59. FRANCESC EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 56-59.

60. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 254-255.

61. L'existència de la qual justifica, en la primera part del *Dotzè del Crestià*, amb tretze raons, algunes de les quals manllevades d'Aristòtil i d'Agustí d'Hipona: Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 256-257.

noret gironí fa dels mercaders, per la simpatia amb què descriu els encarregats de canalitzar els excedents agropecuaris cap a les ciutats, de garantir-hi tant el proveïment de tota mena de productes com la sortida dels excedents. No dubta a presentar-los com un mirall de virtuts, qualificant-los de «vida de la terra on són, tresor de la cosa pública, menjar dels pobres, braç de tot bon negoci, grans almoiners, e grans pares e frares de la cosa pública». ⁶² Aquestes idees contrasten amb les d'altres autors coetanis, sobretot castellans, com Rodrigo Sánchez de Arévalo, Íñigo López de Ayala, Juan Padilla o Íñigo de Mendoza, que consideraven que la burgesia de les grans ciutats mercantils trencava l'ordre tradicional i generava roboratoris i tota mena de mals a la resta de la societat. ⁶³

Les classes inferiors urbanes també van atreure l'atenció de Francesc Eiximenis, des dels menestrals ⁶⁴ fins als esclaus. ⁶⁵ Afirmava que el treball manual és una manera molt noble de servir Déu; sosté que tothom ha de tenir una ocupació, per tal d'evitar els mals que provoca l'ociositat; nega tota mena de drets al vagabund, «car pertot met foc» i «és gran enemic de la cosa pública». ⁶⁶ Recomana que els superiors tractin amb rigor els seus servents i subordinats i els alimentin i vesteixin com correspon al seu rang, per tal d'evitar possibles revoltes. ⁶⁷ No exclou de la seva reflexió les persones que exercien oficis vils, com alcavots, tafuriers, baratiers, trafegadors, jugadors, usurers, joglars i prostitutes. La seva aproximació a aquests col·lectius sorprèn pel seu realisme, atès que, malgrat no considerar-los moralment recomanables, reconeix que existeixen en qualsevol societat humana. ⁶⁸ És en aquest punt que l'interès inicial dels franciscans pels pobres apareix més palès. No ens ha arribat, emperò, cap evidència documental que aquesta afecció induís el menoret gironí a dedicar una part del seu temps a tasques directament caritatives, assistencials, que contribuïssin *de facto* a millorar les condicions de vida d'aquests col·lectius urbans; es va limitar a descriure amb prou detall les seves mancances materials, socials, culturals i simbòliques. La falta de paciència amb els desafortunats és un lloc comú en les seves obres. ⁶⁹ Aquesta actitud aparentment contradictòria no era, tanmateix, estrictament personal; imperava aleshores entre els franciscans conventuals d'arreu d'Europa, que ja no compartien la preocupació del fundador pels desafortunats ni

62. Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 168.

63. Josep Antoni MARAVALL, «Franciscanismo, burguesía y mentalidad precapitalista. La obra de Eiximenis», a *Estudios de historia del pensamiento español*, vol. I, Madrid, Ediciones de Cultura Hispánica, 1973, p. 398; Julio RODRÍGUEZ-PUÉRTOLAS, «La crisis de la Baja Edad Media catalana y la poesía de la época», a *Actas del Cuarto Congreso Internacional de Hispanistas*, vol. II, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1982, p. 496-497; Lluís BRINES, *La filosofía social i política de Francesc Eiximenis*, p. 255.

64. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 55-56.

65. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 63.

66. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 212; citat a Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis».

67. Lluís BRINES, *La filosofía social i política de Francesc Eiximenis*, p. 270-271.

68. Francesc EIXIMENIS, *La societat catalana al segle XIV*, p. 65-66.

69. Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 346.

freqüentaven els seus guetos. Només els llecs del tercer orde i algunes persones caritatives continuaven treballant per atendre, en la mesura de les seves respectives possibilitats, les necessitats alimentàries i de salut dels miserables; seguien lluitant per la dignitat d'aquells a qui la societat havia rebutjat. Entre aquests voluntaris compromesos amb els desvalguts va destacar, a la València del darrer quart del segle XIV, sor Soriana.⁷⁰

1.2. *La teoria política*

Francesc Eiximenis —com ja s'ha exposat— va gaudir de la consideració i el suport econòmic de Pere el Cerimoniós, Joan I i Martí l'Humà, i de les seves famílies respectives.⁷¹ Els càrrecs que li confiaren, encara que no eren incompatibles amb la vida d'un mendicant, susciten —com molt bé ha assenyalat Jill R. Webster— alguns interrogants. Quin profit en treia? Considerava que formaven part del seu apostolat com a framenor? És molt probable que contribuïssin a millorar les seves condicions de vida, però, si va ser així, no anaven en contra de la humilitat i la pobresa defensades pel fundador de l'orde i redescobertes aleshores pels partidaris de l'observança?⁷²

És probable també que aquesta familiaritat amb la casa reial contribuís a refermar l'opinió favorable que Eiximenis manifesta, en alguns passatges de la seva extensa obra, per la monarquia hereditària com a forma de govern, així com per l'aristocràcia i el «regiment del poble».⁷³ Dit això, adverteix que cada una de les tres modalitats descrites poden, emperò, degenerar si no es prenen les mesures adients: la monarquia en tirania, l'aristocràcia en oligarquia i el govern del poble en democràcia.⁷⁴

L'opinió del franciscà sobre la monarquia i l'aristocràcia no va ser tampoc incondicional, sinó ambigua i, fins i tot, contradictòria. D'entrada, és un dels principals teòrics que contribuïren a conformar el pactisme,⁷⁵ la doctrina jurídi-

70. Jill R. WEBSTER, *Els franciscans catalans a l'edat mitjana*, Lleida, Pagès, 2000, p. 223.

71. Relacions que generaren una documentació considerable, que ha estat recollida recentment i publicada a Jaume RIERA I SANS, amb la col·laboració de J. Torró, *Francesc Eiximenis i la casa reial. Diplomataris 1373-1409*, Girona, Documenta, 2011.

72. Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 344.

73. «Tres maneres hi ha de principat. La primera és: quan alcun senyoreja dretament per bé de la comunitat, e aquell principat s'apella regne. La segona: quan senyorejen alguns pocs dretament e per bé de la comunitat, e aital principat s'apella aristocràcia [...]. La terça: és quan senyoreja tot lo poble en alguns elegits per ells a temps cert, entenen tostemps profit de la comunitat, e aital regiment s'apella regiment del poble [...]. E aquestes tres maneres de principat són bones»: Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 243-244.

74. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, II, 1, p. 314-315.

75. Les seves idees polítiques han generat una bibliografia força abundant i, en alguns casos, d'alta qualitat entre la qual sobresurten: Jill R. WEBSTER, «La república cristiana y el rey en el siglo XIV, según Francesc Eiximenis», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 69 (1968), p. 111-118; Jean-Pierre BARRAQUÉ, «Les idées politiques de Francesc Eiximenis», *Revue d'Histoire et de Philologie* (Brussel·les), vol. CXIV (2008), p. 531-556; Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*.

ca i el sistema polític que distribuïa, a la Catalunya medieval i moderna, el poder entre el príncep i els representants dels estaments que integraven la comunitat.⁷⁶ Aquesta teoria recolzava en quatre idees bàsiques: a) el poder tenia un origen popular i, per tant, era anterior al príncep; b) aquest, en virtut del pacte bilateral concertat en el moment de la coronació, gaudia d'un poder ampli i ferm, però no il·limitat, ja que no s'estenia més enllà de l'estrictament necessari per a garantir la protecció, la conservació i la direcció de la comunitat; c) els súbdits l'havien de servir amb lleialtat i devoció, però conservaven prerrogatives polítiques i romanien plenament autònoms en tot allò que no hagués estat prohibit o regulat pel dret positiu, i d) les regles que regulaven les relacions dels ciutadans entre ells i amb el sobirà no podien ser alterades sense el seu consentiment.

Eiximenis defensa que tot govern legítim dimana d'un pacte polític concertat pels components de la comunitat, constituïda per homes lliures que de mutu acord van elegir el seu «senyor» i van establir amb ell uns pactes en benefici mutu. Segons el franciscà, aquests pactes es van fixar menys en profit del príncep que no pas de la comunitat, la qual només li va transferir una part de les seves llibertats i drets.⁷⁷ La sobirania rau en la comunitat, no en el príncep. Les Corts, integrades pels representats legals dels diversos estaments socials, són superiors al monarca, que no sols ha de regir la comunitat d'acord amb les lleis paccionades, els drets del regne i els seus costums,⁷⁸ sinó que, a més, ha de legislar conjuntament amb elles.⁷⁹ Si el sobirà trenca unilateralment aquest pacte, si abusa del poder que la comunitat li ha confiat, esdevé un tirà,⁸⁰ la manca de lleialtat dels súbdits envers del príncep constitueix, com a contrapartida, un delictes de traïció. Mentre que la tirania, dintre de la cristiandat, no es pot castigar mai, emperò, amb la mort del príncep,⁸¹ la traïció implica sempre la pena capital per al súbdit. Les solucions que ofereix als ciutadans per a deslliurar-se d'un tirà consisteixen a demanar-li la reunió de Corts o Parlament general per a exposar-li els greuges que els ha infligit; recórrer a una autoritat superior, com el papa, en demanda de consell i ajut, i depositar-lo amb l'ús de la força i desterrar-lo,⁸² com van fer els sicilians, el 1282, amb Carles d'Anjou.⁸³

76. La contribució del franciscà al pactisme ha estat ben analitzada a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 137-182; Xavier RENO, «Francesc Eiximenis i el pactisme», a *Francesc Eiximenis, sis-cents anys (1409-2009)*, Girona, Universitat de Girona, 2014, p. xxx.

77. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 139-142.

78. Francesc EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 66-70.

79. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 158-167.

80. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 168-174.

81. «Apar que cristià no es deu atrevir a dar mort a aquell qui el senyoreja, jatsia que lo senyorejant sia tiran de fet»: Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 245.

82. «Pot, emperò, recórrer a major, si n'ha; e si lo poble se veu poderòs sobre ell, deuli dar comiat graciosament, [...] o pot lo poble recórrer llavors al papa, axí com a general papa de la cristiandat, demanant-li consell e ajuda; o pot demanar al tiran corts o parlament general, e aquí manifestar sos greuges, si lo tiran vol consentir»: Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 245; vegeu també Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 175-182.

83. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 246-250.

En el pensament eiximenià apareixen també dos elements aparentment contradictoris amb la ja citada defensa de l'ordre establert i de la monarquia, un cert antioligarquisme i un més marcat antimonarquisme. El franciscà, tot recol·lant-se en el mil·lenarista Lactanci, anuncia, cap al 1385, una sèrie de canvis polítics transcendents, que no trigarien a esdevenir-se: la caiguda de les monarquies,⁸⁴ la desaparició de la noblesa, la generalització gairebé a tot arreu de repúbliques municipals de tipus italià i germànic, i la instauració de la «justícia popular» com a forma de govern. Aquests postulats, que semblen arrancar d'una íntima convicció personal, amb profundes arrels teològiques i fins i tot escatològiques, eren difícilment compatibles, emperò, amb la posició social del frare gironí, ben relacionat amb les classes poderoses. Conscient de l'alarma que aquests vaticinis podrien provocar entre els seus protectors, Eiximenis va intentar dissimular-los tant com va poder; això no obstant, reapareixen escadusserament al llarg de la seva obra.⁸⁵

En la seva reflexió antioligàrquica, Eiximenis comença per dir «que ls majors hòmens del món són pigors, e pigor viuen que altres, segons que diuen alguns hòmens espirituals»⁸⁶ i continua afirmant que «los senyors del món comunament tiranitzen, lleugerament tolrien a les comunitats tot quant thesor haguessen ajustat sots qualque falsa excusa».⁸⁷ Sembla que aquest pessimisme d'Eiximenis arrenca del seu alt concepte de la funció del governant, que no es corresponia amb les realitats del seu temps. Una altra probable motivació de l'antioligarquisme és el tema de la *docta ignorància*, ben present en la seva obra; segons aquesta doctrina evangèlica, força assumida pel franciscanisme inicial, «Déu dóna la sua gran benedició als humils, e constrata el cor e voler dels erguylloses, e ls confon».⁸⁸ Aquest pensament, que es repeteix al llarg de les diverses parts de *Lo Crestià*, apareix recollit, en certa manera, fins i tot al *Regiment de la cosa pública*: «Moltes coses posa Déu en lo cor d'un simple hom que no els posa en lo cor dels majors.»⁸⁹ El tema de la *docta ignorància* degué arribar a Eiximenis a través d'Angela da Foligno i d'Ubertino da Casale, unes de les principals figures dels franciscans espirituals.⁹⁰ Eiximenis referma la seva postura sobre aquest darrer tema amb citacions del Nou Testament i d'alguns teòlegs medievals com Bernat de Claravall.⁹¹

84. Exceptuada, tal volta, la francesa, pels grans serveis que ha prestat a l'Església; la seva supervivència, si es produís, implicaria tanmateix una reducció molt important dels seus poders: FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, II, 1, 428.

85. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 274.

86. Citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 275.

87. FRANCESC EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, f. 84r; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 276.

88. FRANCESC EIXIMENIS, *Llibre de les Dones*, ed. a cura de F. Naccarato, Barcelona, Curial, 1981, p. 41.

89. FRANCESC EIXIMENIS, *Regiment de la cosa pública*, p. 178.

90. Albert G. HAUF, «La huella de Ubertino de Casale en el preerasmismo hispánico: el caso de fray Francesc Eiximenis», a *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Alacant, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2005, p. 95-135.

91. Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 282-283.

Pel que fa al seu antimonarquisme, Eiximenis comença per declarar que «alguns heretges passats posaren que negun príncep no.s salvava».⁹² Una actitud summament cauta, atès que recull l'afirmació, però l'atribueix a uns heretges, a persones l'opinió de les quals ha de ser rebutjada, per definició, pels creients. Que el postulat respon, emperò, a una íntima convicció del frare gironí ho demostra el fet que posi en boca de Lluís d'Anjou, sant franciscà de la seva especial devoció, aquesta pessimista justificació en la seva negativa a regnar: «Dix sanct Lluís, frare menor, fill del rey Carles, que per tal no volia regnar, car de mil reys, no se'n salva un.»⁹³ Per no alarmar els seus protectors del casal de Barcelona, el menoret, després d'afirmar que «en los prínceps sien molts dels dits defalliments e peccats»,⁹⁴ impugna el virtuós príncep angeví:⁹⁵ «Lo dit aquell de sanct Lluís no és cert, ne és haüt de lloch autèntics [...] car, de fet, la sacta Sgleya cathòlica ha diversos prínceps canonitzats, e per consegüent són salvats.»⁹⁶ Admet, per tant, la idea principal del pensament antimonàrquic, que els prínceps són grans pecadors, i la contrabalança amb l'asseveració, força més optimista, que alguns d'ells s'han salvat i d'altres, en el futur, també se salvaran. Aquesta darrera idea, la desenvolupa amb més detall al *Pastorale*, on esmenta Lluís IX de França, Edmon d'Anglaterra i Alfons de Castella,⁹⁷ que probablement confon amb Ferran III, tres reis sants que personificaren el seu ideal de príncep seglar. Com molt bé ha assenyalat Albert G. Hauf: «Eiximenis no acaba de dissimular un cert recel, típic dels espirituals, davant el perill del poder, i tot i afirmar que el premi o corona celestial dels bons prínceps serà proporcional a les altes exigències del càrrec, demostra tenir un concepte molt rigorós de quines són aquestes exigències, que, al seu entendre, la majoria de monarques no acompleixen, raó per la qual moren en pecat i es condemnen miserablement.»⁹⁸

Aquesta visió pessimista sobre la monarquia degué provocar immediatament recels a la cort, dels quals no han quedat, emperò, testimonis documentals explícits. Uns anys després, a la tardor del 1391, Joan I, arran dels atacs als

92. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, cap. 124; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 283.

93. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, f. 57v; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 284.

94. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, f. 58r; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 284.

95. Que havia estat format pels franciscans barcelonins i pel mestre dels espirituals, Pèire Olieu, durant el seu captiveri al castell de Siurana.

96. Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, f. 58r; citat a Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 284.

97. Curt WITTLIN, «Eiximenis i la creença dels cerlitans que 'cap rei es salvarà'. *Dotzè*, 123, *Pastorale*, 36, *Vida de Jesucrist*, 4/57», a Germà COLÓN, Tomàs MARTÍNEZ i Maria Pilar PEREA (ed.), *La cultura catalana en projecció de futur*, p. 495-515; Lluís BRINES, *La filosofia social i política de Francesc Eiximenis*, p. 285.

98. Albert G. HAUF, «Profetisme, cultura literària i espiritualitat a la València del segle xv: d'Eiximenis i sant Vicent Ferrer a Savonarola passant pel *Tirant lo Blanc*», a Xàtiva, *els Borja, una projecció europea*, Xàtiva, Museu de l'Almodí, 1995, p. 102.

calls jueus d'arreu de la Corona catalanoaragonesa,⁹⁹ no sols exposa obertament la seva preocupació pels esmentats vaticinis, sinó que, a més, cita el framenor perquè s'expliqui davant els seus assessors.¹⁰⁰ L'advertència reial és prou ferma: «que d'ací avant se abstenga de aytais paraules si no vol provocar nostra ira sobre si, car verament no hi dariem paciència».¹⁰¹ Eiximenis va actuar en conseqüència, inserint set capítols palinòdics al final de la primera part del *Dotzè*, en els quals es retracta, punt per punt, de totes les seves profecies i es presenta com un glossador penedit d'haver contribuït a la difusió d'uns falsos vaticinis. A més, hi afirma taxativament que el «regiment popular» és vil i la més dolenta de les tres modalitats de govern,¹⁰² i que la provisió dels càrrecs públics pel sistema d'elecció, bàsic en aquell, fomenta la discòrdia al si de la comunitat, perill que s'atenua considerablement amb l'adopció del sistema de sorteig, de la insaculació.¹⁰³

Poques de les idees socials i polítiques de Francesc Eiximenis eren tanmateix originals; això no obstant, la seva fe senzilla, pròpia d'un framenor medieval, és inqüestionable. A diferència de molts dels seus confreres, dedicava una bona part del seu temps a la lectura, recollint, sense gaire discerniment, textos per a il·lustrar i refermar les idees que el seu propi present, força tibet, li suscitava. Com molt bé ha assenyalat el pare Martí de Barcelona, el framenor no va ser un esperit subtil, sinó pràctic; no va ser un pensador original, sinó un condensador del pensament aliè, enriquit emperò amb la seva experiència i el seu seny; «al costat del malleu fidel o arbitrari, i de l'assimilació, àgil o feixuga, de l'ensenyament tradicional, hi posa Eiximenis tot un cabal extraordinari d'observacions pròpies, de llegendes i exemples, filles del seu finíssim temperament.»¹⁰⁴

En el capítol tercer del *Dotzè del Crestià*, resumeix d'una manera breu i clara el que realment pensava: «La ciutat del Paradís es pintada dins de l'home», però «per raó de pecat li n'és altra contraposada en esta present vida, que tostem la impugna e la combat».¹⁰⁵ Amb aquesta evocació a la coexistència conflictiva de dues ciutats, d'arrels agustinianes, el franciscà gironí referma la seva tesi

99. En el descabdellament dels quals el vaticini de la imminència de la conversió al cristianisme de tots els infidels hauria pogut tenir un cert paper: Xavier RENO, «Introducció», a Francesc EIXIMENIS, *Dotzè llibre del Crestià*, I, 1, p. xxxiv-xliv. Per a una panoràmica ben documentada i de primera mà d'aquests progroms, vegeu Jaume RIERA I SANS, «Els avalots del 1391 a Girona», a *Jornades d'història dels jueus a Catalunya*, Girona, Ajuntament de Girona, 1990, p. 95-159.

100. ACA, Cancelleria, reg. 1962, f. 3r; Xavier RENO, «Introducció», p. xl-xli.

101. *Ibidem*.

102. «És lo pus vil e.l pus dolent regiment que sia al món»: Francesc EIXIMENIS, *Dotzè del Crestià*, cap. 400; citat a Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis».

103. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 221-223.

104. Citat per Josep Hernando a la seva anàlisi del tractat d'usura. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 7, «El tractat sobre la usura», p. 241-264.

105. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 181; citat a Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 345.

que l'excel·lència moral no és mai gratuïta, sinó que sempre implica una lluita constant en el decurs de la qual els homes fracassen sovint i, abandonant la virtut, cauen amb facilitat en el pecat.

1.3. *L'alternança de la llengua culta amb la popular*

L'extensa obra de Francesc Eiximenis va ser concebuda amb finalitat moralitzant, per a denunciar els vicis i els pecats dels homes i les dones del seu temps, i per a corregir-ne, d'acord amb les propostes cristianes, la conducta i la manera de viure. Anava adreçada a les persones simples i sense grans estudis, tot i que volia interessar també els col·lectius lletrats. El lector ideal de *Lo Crestià* era el públic urbà, des dels consellers fins als menestrals, passant pels mercaders i els juristes; tots ells figuren com a lectors i propietaris de les seves obres en els propis manuscrits o en els documents notariais.¹⁰⁶ A aquest afany pragmàtic, utilitari, respon la seva prosa, sempre clara, precisa, col·loquial, sense alambinaments ni floritures, fàcil d'entendre per tothom. Se serví sovint de la ironia per a incrementar l'eficàcia de la seva tasca moralitzadora, per a atreure lectors poc habituats a l'assaig i als tractats filosòfics o teològics, encara que també va incloure en les seves obres algunes «subtilitats» per tal que un estil excessivament popular i anecdòtic no li fes perdre alguns joves lletrats, amb una cultura i una curiositat superiors a la mitjana, amants dels reptes conceptuals i retòrics:

Jatsia que entena en aquest llibre [*Lo Crestià*] principalment a parlar a persones sens grans lletres e, per consegüent, vulla parlar comunament, e, més que més, grosserament a vegades, emperò vull tocar alguns punts aguts per exercici d'alguns joves ciutadans que molt s'adeliten en algunes honestes subtilitats. Per que [...] pus volunters llisquen les cosses grosseres que són ací posades per la llur salut, posar-los-hi-hem algunes poquetes subtilitats, e per tard, per tal que les dites subtilitats sien ací axí com una poca d'esca ab què els tirem e els prenam en l'ham de nostre senyor, així com fa lo pescador ab l'ham, qui ab esca pren lo peix, cautelosament.¹⁰⁷

Amb vista a la màxima divulgació de la seva obra, Eiximenis triava unes paraules i uns girs allunyats dels aleshores imperants a les aules universitàries, acostats als que s'empraven en places i carrers i en la predicació popular. Aquest recurs al nivell ínfim de la retòrica tradicional confereix un to amè i distès a la seva obra. La seva aportació a la literatura catalana rau en la seva traça de narrador d'exemples i d'escenes costumistes i recreador del llenguatge popular. Eiximenis va saber escoltar i reproduir sense desvirtuar-la la manera de parlar de tots els estaments socials; en aquest aspecte, fou també conservador, ja que ignorava l'estil culte i llatinitzant que estava creixent i desenvolupant-se al seu entorn.

106. Josep HERNANDO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV», *Arxiu de Textos Catalans Antics* (Barcelona), vol. 26 (2007), p. 385-568.

107. Francesc EIXIMENIS, *Lo Crestià*, p. 39.

Amb aquestes reflexions, hom ha pretès donar una visió necessàriament superficial de l'àmplia obra de Francesc Eiximenis; en alguns punts poden semblar contradictòries, com ho van ser les idees de l'autor analitzat. Recentment, Jill R. Webster ha assenyalat que el frare gironí, «per senzill i sincer que fos, va tenir més interès en compilar satisfactòriament els seus llibres que en evitar les contradiccions que consten en ells». ¹⁰⁸ Volia escriure un tractat de moral d'una extensió inusitada, en tretze volums, cadascun dedicat a un dels aspectes de la vida del cristià. La vinculació amb els poders eclesiàstics i seculars, la intervenció en el Cisma d'Occident i l'actuació pública li restaren, tanmateix, temps, i alguna de les seves propostes polítiques provocà endemés advertiments prou explícits del sobirà. Com a resultat d'aquest cúmul de circumstàncies, el framenor no va poder culminar el projecte, ni tan sols revisar a fons les parts que havia escrit, cosa que explica una bona part de les antologies que contenen.

Eiximenis va assumir com a tasca fonamental criticar els costums dels seus contemporanis, tant eclesiàstics com seculars, i ho va fer utilitzant tant els principis teològics com els exemples, tant el rigor com la ironia, tant les citacions doctes dels grans mestres clàssics i dels pares de l'Església com les descripcions vitals i fins i tot «grosseres». En la seva obra —com ja s'ha exposat—, la prosa retòrica, universitària, convencional, recula davant la col·loquial, popular, irònica, d'un gran valor literari i històric.

Eiximenis, amb el seu gran corpus, il·lustra més que cap altre autor català sobre els diversos aspectes de l'art d'escriure a la baixa edat mitjana, des de l'ús de la retòrica fins al recurs als llibres dels *exempla*. Continua tenint una gran importància tant per als filòlegs com per als historiadors. Per als primers constitueix un testimoni de primer ordre de la llengua catalana popular i culta de la baixa edat mitjana. Els segons hi troben un panorama ampli de la societat de la segona meitat del segle XIV. El frare gironí, malgrat les deformacions que una obsessió moralitzant i una identificació gairebé incondicional amb l'alta burgesia introdueixen en les descripcions del seu coetani, constitueix una font històrica imprescindible per a analitzar, no sols les estructures econòmiques, socials i polítiques, sinó també els costums, la forma de menjar, de vestir, de viure, les mentalitats, la religiositat, els vicis i les virtuts, les fòbies i les fílies dels seus contemporanis.

Per aquestes raons, la Presidència i les seccions Històrico-Arqueològica i de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans van considerar adient concloure l'Any Francesc Eiximenis, a mitjan desembre del 2009, revisant, en un cicle de conferències, la seva època i el seu llegat literari i intel·lectual, a la llum de les darreres recerques. Les aportacions dels experts es van estructurar en tres blocs: 1) El context històric de Francesc Eiximenis, 2) La seva extensa i diversa obra, 3) Els manuscrits. El cicle es va tancar amb una taula rodona sobre la pervivència del llegat intel·lectual del franciscà gironí. El llibre recull totes les conferències, menys la corresponent a la *Vida de Jesucrist*, del professor Albert G. Hauf, el qual, retingut per altres encàrrecs, no en va poder lliurar el text en el termini previst. El seu buit ha estat emplenat per una anàlisi

108. Jill R. WEBSTER, «Reflexions sobre Francesc Eiximenis», p. 347.

del *Llibre de les dones* redactada per les professores Teresa Vinyoles i Mireia Comas. El resultat és força multidisciplinari, atès que reuneix les aportacions de sis medievalistes, dos filòlegs, un sociòleg i un filòsof.

2. EL CONTEXT HISTÒRIC

Maria Teresa Ferrer i Mallol, del Consell Superior d'Investigacions Científiques; Flocel Sabaté, de la Universitat de Lleida, i Enric Guinot, de la Universitat de València, revisen, en el primer bloc, el context històric de Francesc Eiximenis i ho fan gairebé en cercles concèntrics de radi decreixent: la projecció exterior de la Corona catalanoaragonesa a la segona meitat del segle XIV, les seves estructures politicoadministratives i la ciutat de València, respectivament. De les seves reflexions es desprèn un seguit d'aportacions interessants, per inusuals i ben fonamentades. La segona meitat del segle XIV va ser efectivament per a la Corona d'Aragó —com demostra Maria Teresa Ferrer i Mallol— una època de dificultats, de lluita oberta en dos escenaris: la península Ibèrica i la Mediterrània occidental. Aquests enfrontaments externs intermitents amb Castella i Gènova no sols exigiren contribucions econòmiques sense paral·lel fins aleshores, sinó que imprimiren, a més, una dinàmica accelerada a les assemblees representatives que tenien competències per a concedir-les, a les Corts; dos aspectes decisius en la creació, el 1359, de la Diputació del General de Catalunya. En el context europeu, el gran conflicte de la Guerra del Cent Anys —tancat en fals en els seus escenaris originaris, el 1360, pel Tractat de Brétrigny-Calais— va agreujar, amb la tramesa de contingents militars convencionals i l'afluència descontrolada de mercenaris, l'enfrontament ibèric ja esmentat, que culminaria amb un canvi de dinastia a Castella, el 1369, i amb el restabliment de les fronteres anteriors a la guerra a la Corona catalanoaragonesa, el 1375. Tres anys després, quan la conflictivitat internacional havia començat a reactivar-se al nord dels Pirineus, el Cisma d'Occident, amb la concurrència de fins a tres papes al capdavant de l'Església, recruaria la crisi moral iniciada unes quantes dècades abans i accentuaria els enfrontaments ideològics i polítics a Europa pel fet de permetre als estats, durant uns quaranta anys, escollir l'obediència d'acord amb els propis interessos.

Aquest complicat context internacional —ben analitzat per Maria Teresa Ferrer i Mallol a partir de la bibliografia més recent i de la informació inèdita proporcionada per diverses dècades de recerca pròpia— havia estat precedit per una crisi demogràfica provocada per la Pesta Negra i va coincidir, dintre de les fronteres de Catalunya, amb rebrots de la pestilència que retardaren el redreç poblacional, amb crisis de subsistència que generaren caresties i fams tant al camp com a la ciutat, amb terratrèmols destructius que degradaren la infraestructura productiva i defensiva en unes quantes contrades del Principat, amb revoltes puntuals dels pagesos a la Catalunya Vella, amb un enduriment de la concurrència comercial en els emporis de Llevant i del mar del Nord, i fins i tot amb un pogrom que va malmetre els calls. Tot aquest conjunt de fets —que Eiximenis va viure en primera persona— ha induït, des de començament del segle XX fins

pràcticament avui, un ampli sector dels medievalistes locals i estrangers a considerar el període comprès entre 1333 i 1479 com una època de forta davallada econòmica, crisi social i decadència política; a dissenyar una gran crisi sistèmica baixmedieval catalana¹⁰⁹ en la qual els aspectes positius com la conquesta del regne de Nàpols per Alfons el Magnànim són considerats fets aïllats, excepcions puntuals incapaces de capgirar un llarg *trend* contractiu, catastròfic.

Flocel Sabaté qüestiona aquesta visió tan pessimista i monocolor; s'arrenclera amb els historiadors que, des del 2000, aproximadament, proposen substituir la crisi de la baixa edat mitjana per una concatenació de dificultats i de repertes d'índole i abast diversos, als quals es van donar respostes satisfactòries, potser amb dificultats creixents; afirma que cap dels esculls, ni tan sols la seva suma, va abocar al desastre ni va comprometre la viabilitat de la Corona catalanoaragonesa. Pel que fa a l'economia, nega l'existència d'una crisi permanent i defensa la idea d'una sèrie de canvis cíclics i adaptacions a les dificultats, amb les consegüents transformacions estructurals; orienta la seva atenció cap a l'encaix del comerç internacional i local i en dedueix una dinàmica positiva fins a la darrera centúria medieval, d'acord amb les propostes recents de Paulino Iradiel,¹¹⁰ Gaspar Feliu,¹¹¹ David Igual¹¹² i Antoni Riera i Melis.¹¹³

Després d'examinar com la teoria eiximeniana va influir i fou influenciada pels canvis estructurals coetanis, des dels econòmics fins als mentals, Flocel Sabaté conclou que el franciscà gironí i el seu temps, convuls, però creatiu, són indissociables, «dos vessants de la mateixa realitat inextricable. Eiximenis i el seu temps es fan mútuament i projecten una vivor intel·lectual allargassada fins als nostres dies».¹¹⁴

109. Rèplica a escala estatal del col·lapse general que va caracteritzar el final de l'edat mitjana arreu d'Occident, segons Guy Bois, un dels més qualificats representants de la historiografia marxista francesa: GUY BOIS, *La grande dépression médiévale. XIVe et XVe siècles: Le précédent d'une crise systémique*, París, Presses Universitaires de France, 2000.

110. Paulino IRADIEL, «La crisi bajomedieval, un tiempo de conflictos», a José Ignacio de la IGLESIA (COORD.), *Conflictos sociales, políticos e intelectuales en la España de los siglos XIV y XV*, Logronyo, Instituto de Estudios Riojanos, 2004, p. 13-48.

111. Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania* (Madrid), núm. LXIV/2 (2004), p. 435-466.

112. David IGUAL, «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media: Revista de Historia* (Valladolid), núm. 8 (2007), p. 203-223.

113. Antoni RIERA I MELIS i Gaspar FELIU, «Les activitats econòmiques a la baixa edat mitjana», a Jaume SOBREQÜÉS (dir.), *Història de Barcelona*, vol. 3, Barcelona, Enciclopèdia Catalana i Ajuntament de Barcelona, 1992, p. 137-272; Antoni RIERA I MELIS, «La construcció naval a Catalunya a les vespres dels grans descobriments geogràfics (1350-1450)», *Revista d'Història Medieval* (València), núm. 3 (1992), p. 55-78; Antoni RIERA I MELIS, «La Diputació del General de Catalunya, 1412-1444. El desenvolupament d'una administració autonòmica medieval en un context conflictiu», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia* (Barcelona), núm. 30 (2010), p. 153-251.

114. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 3, «El temps de Francesc Eiximenis. Les estructures econòmiques, socials i polítiques de la Corona d'Aragó a la segona meitat del segle XIV», p. 77-164.

Enric Guinot, en la seva anàlisi de la societat valenciana de la segona meitat del segle XIV, també insisteix que, tot i les catàstrofes i dificultats, fou una època de reconstrucció i reorganització de les estructures econòmiques i socials. En aquests cinquanta anys, la ciutat del Túria va créixer demogràficament i va esdevenir el centre d'una vasta àrea econòmica regional les fronteres de la qual ultrapassaren les del regne i inclogueren algunes contrades d'Aragó i, fins i tot, de Castella. Va ser aleshores quan els homes de negocis toscans i lígurs, atrets per l'oferta local d'articles agropecuaris d'alta qualitat, s'instal·laren a València i contribuïren a inserir la ciutat en la xarxa de rutes del comerç internacional, a convertir-la en una important plaça mercantil, manufacturera i financera.

Aquest creixement econòmic, en la mesura que va accentuar el desequilibri en la distribució de la riquesa, va generar, emperò, tensions socials entre les quals sobresortiren la violència contra les minories etnicoreligioses, el recel pel creixement de la pobresa i de la marginalitat i el recruament de la confrontació politicosocial pel control de poder municipal que conduiria a la generalització dels bàndols. L'expansió dels negocis i dels guanys, a València, no va ser servir, doncs, «per a consolidar una societat civil capaç de resoldre els seus conflictes per la via de la negociació».¹¹⁵

3. EL CORPUS

En el bloc següent, Xavier Renedo, de la Universitat de Girona; Salvador Giner i Curt Wittlin, de l'Institut d'Estudis Catalans, i Josep Hernando, Teresa Vinyoles i Mireia Comas, de la Universitat de Barcelona, analitzen per separat les principals obres de l'extens corpus eiximenià, revisant la bibliografia filològica, històrica, política, filosòfica i teològica que han generat a les darreres dècades.

Xavier Renedo —editor d'una part del *Crestià*— reflexiona sobre l'objectiu inicial, l'abast final, el contingut i l'estil d'aquesta «vasta Summa Teològica en català», concebuda en tretze llibres dels quals Eiximenis només en va acabar quatre: els tres primers i el dotzè. A partir d'una lectura atenta del pròleg i de les referències espargides al llarg de tota la seva obra, Renedo reconstrueix el contingut dels nou llibres que romangueren per redactar. Analitza, a continuació, les nombroses fonts que va utilitzar el framenor per compondre la seva enciclopèdia, que incloïen «el bo i el millor de la literatura teològica i moral». La manca de l'índex de rúbriques, anunciat al pròleg del *Crestià*, que n'hauria facilitat tant la consulta com la recerca d'una referència o d'una citació, permet suposar que Eiximenis no devia treballar en equip. Si hagués disposat de col·laboradors, no sols hauria pogut escriure algun volum més, sinó que potser cada volum hauria tingut la taula temàtica corresponent.

Malgrat que només hagin estat publicats parcialment, cosa que explica

115. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 4, «La societat valenciana en temps de Francesc Eiximenis (1383-1408)», p. 167-185.

l'escassa bibliografia crítica disponible, Xavier Renedo analitza la cronologia de redacció i el contingut dels quatre llibres que ens han arribat del *Crestià*. El *Primer del Crestià*, escrit a Barcelona entre 1379 i 1381, tracta de definir la religió cristiana i les seves «grans e altes dignitats», tot insistint en la seva superioritat respecte a l'islam i el judaisme. La presència de referències profètiques ja en aquest primer llibre, que es repetiran al llarg de l'obra, indueix Renedo —com ja s'ha exposat— a discrepar de Josep Perarnau sobre el seu valor en el pensament teològic eiximenià; qüestiona que es tractés de mers «materials literaris» usats com a «farciment». El *Segon del Crestià*, escrit entre Barcelona i València entre 1381 i 1382, gira al voltant de les temptacions, així com dels remeis per a evitar-les. El *Terç del Crestià*, amb 1.060 capítols, és la part més extensa del conjunt i de la literatura catalana de tots els temps; Eiximenis hi reflexiona sobre els problemes del mal i del pecat. Un interès especial té el seu sisè tractat, reservat als pecats capitals, sobretot els capítols 209-403, corresponents al pecat de la gola, en què no sols fa una exposició clara i ordenada dels principis de la moral cristiana sobre l'alimentació, sinó que descriu, a més, en una prosa fresca, el comportament a taula dels catalans i dels seus veïns immediats.

En el *Dotzè del Crestià*, redactat a Barcelona i València entre 1382 i 1387, prepondera, en canvi, la reflexió política. És la part de l'enciclopèdia que ha gaudit de més fortuna editorial, especialment el seu tercer tractat, el *Regiment de la cosa pública*, i que ha generat més bibliografia crítica. El franciscà gironí hi exposa les seves idees sobre el poder polític i les formes de govern; hi reformula també, a partir d'una teoria d'arrels franciscanes, el pactisme, una praxi política aleshores fortament arrelada a Catalunya. La combinació del dret dels súbdits a depòsar els governants que abusin del poder amb l'anunci de la imminència de la caiguda generalitzada de les monarquies, amb la desaparició de la noblesa i la generalització dels governs comunals no podia sinó alarmar els poders de l'època. Els atacs als calls, el 1391, van acabar de posar en relleu la perillositat d'aquestes profecies. Amonestat per Joan I, Eiximenis es veié obligat a retractar-se i incloure al final de la primera part del *Dotzè* set capítols palinòdics per a evidenciar un canvi de rumb en els seus planejament polítics. «Aquest apèndix és el certificat de defunció del *Crestià*.»¹¹⁶ Efectivament, el 1392, el franciscà, en comptes de continuar la llarga enciclopèdia de la cristiandat, accepta un encàrrec de Pere d'Artés, mestre racional de València, i escriu el *Llibre dels àngels*, una obra breu, pessimista, que defuig les «grans qüestions», en la qual justifica els mals regents com a càstigs divins pels pecats dels súbdits.

Salvador Giner, en un assaig concís i desposseït d'aparat crític sobre el *Regiment de la cosa pública*, situa Eiximenis entre els autors europeus que, des de l'antiguitat clàssica fins a la darrerria de l'època moderna, establiren les bases del pensament republicà. Després de criticar el seu desconeixement a escala internacional, especialment entre els autors anglosaxons i germànics, integra el franciscà gironí en el selecte grup de teòrics de filosofia política integrat per Tu-

116. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 5, «*Lo Crestià: una introducció*», p. 189-231.

cídides, Ciceró, Maquiavel, Milton, Montesquieu i Tocqueville. Insisteix en la importància que el framenor concedia a la llei paccionada; segons Giner, «no és necessàriament el poble qui manté la sobirania, sinó —en formulació eiximeniana i, posteriorment, republicana— la llei mateixa».¹¹⁷

A parer seu, Eiximenis, al *Regiment*, dissenya una ciutat possible en què cadascú vetlli pels seus interessos, però tenint en compte el bé de tothom, sense estar sotmès a la voluntat despòtica i arbitrària d'un tirà. Defensa amb fermesa que la ciutadania implica sistemàticament el deure del treball, sense cap mena d'exclusió, atès que l'oci —no el lleure— és la font dels vicis que malmeten la convivència. Propugna la preeminència moral de la ciutat sobre el camp, i en el si de la societat urbana, dels mercaders i els altres membres de la «mà mitjana» sobre els restants estaments i col·lectius; en aquest darrer punt, el menoret hauria recollit l'asseveració aristotèlica que les classes mitjanes representaven l'equilibri i el seny, i constituïen una font d'estabilitat política. Eiximenis, finalment, confia en la saviesa i el seny del ciutadà, o de la gran majoria dels ciutadans; sosté que els homes, si reben respecte i bon tracte, són capaços d'exercir la virtut de la ciutadania, l'*amor patriae*, i les decències públiques i privades; d'aquesta convicció arranca la recomanació que els càrrecs públics no siguin proveïts per elecció, sinó per sorteig. La seva fe en el ciutadà normal l'indueix a esperar que, investit per sorteig de l'obligació de participar en el regiment de la comunitat, farà un bon servei.

Josep Hernando s'enfronta amb el *Tractat d'usura*, una obra de joventut que, pel fet d'haver estat considerada menor i disposar-ne sols d'una part,¹¹⁸ no ha suscitat gaire interès entre els estudiosos del corpus. Eiximenis, com els restants teòrics medievals, analitzava l'economia des del punt de vista de la justícia distributiva i commutativa, i es concentrava a establir la licitud moral i jurídica d'una àmplia sèrie de contractes. Li mancava tanmateix la visió de l'economia com un sistema global les parts del qual estaven relacionades i l'alteració d'una d'elles provocava necessàriament, doncs, canvis en totes les altres.

Mentre que els mercaders i una bona part de la societat urbana ja sabien, des de començament del segle XIII, que el crèdit era l'estímul i la *conditio sine qua non* del desenvolupament econòmic i de la creació de noves riqueses, els escolàstics el consideraven incompatible amb la moral i la justícia. Eiximenis, seguint puntualment l'*Ètica* d'Aristòtil, recomanava que tota persona que rebia un préstec, a més de retornar-lo puntualment, havia de mostrar el seu agraïment al prestatari amb un do gratuït; aquesta mostra voluntària de gratitud, emperò, no constituïria, en cap cas, una obligació i, en conseqüència, no podria ser inclosa en el contracte ni avaluada en termes monetaris. El menoret considerava que la usura era incompatible amb el dret natural i, per tant, estava prohibida pel dret diví (Antic i Nou Testament) i pel dret positiu (dret canònic i dret civil).

117. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 6, «Els orígens del republicanisme: *Lo regiment de la cosa pública*», p. 233-241.

118. Els catorze primers capítols d'un total de vint-i-vuit, només.

Josep Hernando analitza les fonts emprades per Eiximenis per a redactar el seu tractat. Demostra que coneixia tant els clàssics (la *Política* i l'*Ètica* d'Aristòtil), la Bíblia i els pares de l'Església (Agustí d'Hipona i Joan Crisòstom), com el dret civil (*Corpus Iuris Civilis*), el dret canònic (el *Decret* de Gracià, les *Decretales* de Gregori IX) i els experts medievals en la temàtica (Joan Teutònic, Bernat de Parma, Ramon de Penyaforç, Enric de Susa, Durand de Sant Porçan, Godofred de Trani i Joan Andreu).

Els aspectes més originals del *Tractat*, segons el seu comentarista, són la insistència d'Eiximenis a fonamentar la prohibició de la usura en el dret natural i l'interès especial que demostra tant pel censal mort i el violari, dues modalitats de crèdits a llarg termini molt emprades aleshores a Catalunya, com pel mogubell (préstec a interès compost), l'ús del qual sembla que va quedar circumscrit al sobirà i als grans financers.

Molt diferent en objectius, estil i fins i tot llengua és el *Psalterium*, una col·lecció d'oracions i contemplacions que Eiximenis va escriure, en llatí, durant les dues darreres dècades de la seva vida. D'aquesta obra, se n'ocupa el seu editor, Curt Wittlin. El franciscà gironí, septuagenari, hi preveu la fi del seu món, de la seva vida; hi reflexiona sobre per què no ha aprofitat el temps passat per merèixer el cel i sobre per què, en canvi, ha acumulat demèrits damnables. La tercera part del *Psalteri* té una estructura semblant a un tractat de penitència: conté una vintena d'oracions introductòries i una vuitantena més de contrició, escrites majoritàriament en primera persona. La secció final està reservada, en canvi, a les contemplacions dels novíssims.

Curt Wittlin suposa que Eiximenis havia escrit els seus salms en fulls solts per entregar-los a persones que l'havien escollit com a conseller espiritual o per a si mateix, «per variar una mica la feina diària d'escriure tractats en llatí escolàstic per als seus estudiants de filosofia o teologia i llibres en català per al poble i els seus dirigents». ¹¹⁹ Amb aquest material, va redactar quatre llibres: el *Psalterium*; els *Septem salmi penitenciales*, avui desconeguts; el *Laudatorium* dedicat a Berenguer de Ribalta, bisbe de Tarassona, i el *Psalterium alias Laudatorium* ofert a Benet XIII. Tots aquests llibres estan escrits en un llatí culte, molt diferent de l'escolàstic utilitzat com a *lingua franca* entre els religiosos i els estudiants de diferents nacions. Wittlin es pregunta: on el va aprendre el franciscà gironí?, amb qui?, en quins llibres? A l'inventari *post obitum* de la seva biblioteca no apareix ni un sol autor llatí clàssic. La font principal del conjunt és la Bíblia, que el menorret usa amb força llibertat atès que no sempre cita literalment, sinó que resumeix o reformula la idea original, de la qual gairebé mai no transcriu els versets sencers, ans prefereix encadenar idees i imatges bíbliques usant els seus propis mots.

Tot i que no va formar part del cicle de conferències, l'anàlisi del corpus eiximenià inclou també una reflexió sobre el *Llibre de les dones* redactada per dues expertes en història del feminisme, Teresa Vinyoles i la seva col·laboradora Mi-

119. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 9, «El *Psalterium*, un llibre per a papes, reis i bisbes», p. 289-303.

reia Comas. L'obra —redactada a instàncies de Sança Ximenis d'Arenós, comtessa de Prades— està integrada per un preàmbul sobre la condició femenina i cinc tractats corresponents a les edats i als estats de les dones: les nenes, les donzelles, les esposes, les vídues i les religioses. Les dues comentaristes han exclòs tanmateix de l'anàlisi les religioses, els capítols dedicats a les quals comprenen tres quartes parts de l'obra.

Per al framenor gironí, com per a la majoria dels moralistes i literats coetanis, la dona era inferior a l'home per naturalesa; la diferència entre homes i dones no era, doncs, merament morfològica, biològica, sinó també jeràrquica; implicava desigualtat de drets, de dignitat, d'educació i de representació. Assumeix sense cap mena de reserva que la dona, a causa del pecat, va perdre una part del seu seny originari i Déu la va subjugar al marit. Tot i això, inclou en l'obra alguns aspectes positius per a les dones, com quan afirma que menysprear-les i malparlar-ne «no és bona cosa ne plaent a Déu». Després d' aconsellar als homes que reflexionin sobre tot allò que els deuen, no té cap inconvenient a afirmar, emperò, que conviure amb una esposa, fins i tot quan aquesta és virtuosa, constitueix un mèrit per al marit.

La visió de la dona pel framenor, més moderada que la dels altres autors de l'època, conferia una credibilitat especial a les seves propostes. L'àmplia difusió de la seva obra va ajudar a propagar teories educatives, principis morals i consideracions ideològiques sobre la inferioritat de la dona. Eiximenis segueix tradicions i llocs comuns misògins de l'època: crítica llargament l'ús de cosmètics i el luxe en el vestir; afirma que la seva bellesa és sempre perillosa, ja que és temptadora per als homes; les considera mutables, imprevisibles, porugues i folles. Evidentment, no es tracta de consideracions pròpies, originals, però el seu llenguatge planer i la facilitat de lectura dels seus escrits van contribuir decisivament a la seva expansió. El llibre va gaudir d'una gran difusió entre la població urbana; la llista dels posseïdors s'estén des d'una fornera fins a la reina Maria, tot i que el gros pertany a la «mà mitjana», a l'ofici de mercaders.

33

4. ELS MANUSCRITS

Per a mesurar la difusió de l'obra d'un autor medieval, tres dels indicadors principals són el nombre de manuscrits localitzats, les traduccions que va generar i les notícies relatives a la circulació dels uns i de les altres. En el cas de Francesc Eiximenis, aquesta tasca la van iniciar Emili Grahit¹²⁰ el 1873 i Jaume Massó i Torrents¹²¹ el 1910, i l'han continuada, entre d'altres, Josep Maria Madu-

120. Emili GRAHIT I PAPELL, «Memoria sobre la vida y obra del escritor gironí Francesch Eximenes», a *Studia Bibliographica*, p. 1-40.

121. Jaume MASSÓ I TORRENTS, «Les obres de fra Francesch Eximeniç (1340?-1409). Essai d'una bibliografia», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* (Barcelona), núm. III (1910), p. 588-692.

rell¹²² i Josep Hernando.¹²³ Conscients dels avenços realitzats darrerament en aquest camp, els organitzadors de les commemoracions del centenari van decidir encarregar-ne, per a cloure el cicle de conferències, una anàlisi actualitzada a un dels màxims experts en la qüestió, Jaume de Puig.

Els resultats han estat els següents: obres originals en català, 105 manuscrits; refoses d'obres catalanes, 4 manuscrits; obres originals en llatí, 20 manuscrits; traduccions catalanes de les obres llatines, 5 manuscrits; traduccions al castellà, 30 manuscrits; traduccions al francès, 21 manuscrits; traduccions al llatí, 31 manuscrits. Les obres en català amb més testimonis manuscrits són les més curtes: el *Libre del àngels*, el *Llibre de les dones* i la *Doctrina compendiosa*. Les més voluminoses, tant el *Primer*, el *Segon* i el *Dotzè* del *Crestià* com la *Vida de Jesucrist*, estan força més mal representades al catàleg. Jaume de Puig conclou la seva anàlisi amb aquestes tres conclusions «a) Eiximenis fou un autor políticament apreciat i promocionat; b) l'obra d'Eiximenis es difongué enllà de les fronteres de la Corona d'Aragó, i c) l'obra d'Eiximenis fou víctima de les seves proporcions descomunals.»¹²⁴

La celebració del sis-centè centenari de la mort de Francesc Eiximenis ha fet aflorar, doncs, els resultats dels esforços fets els darrers decennis en l'anàlisi de la seva vasta obra, ha posat de manifest que s'hi treballa en moltes direccions i des de perspectives diferents i ha demostrat que les edicions definitives de les obres catalanes semblen imminents. Si aquest darrer vaticini es compleix, l'avenç en el coneixement del corpus experimentarà un avenç sense paral·lel fins avui.

122. Josep Maria MADURELL I MARIMON, «Manuscrits eiximenians», a Martínez Ferrando, *archivero: Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Madrid, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, 1968, p. 291-313.

123. Josep HERNANDO, «Obres de Francesc Eiximenis en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV», p. 385-568.

124. Vegeu, en aquest mateix llibre, el treball núm. 8, «*Lo llibre de les dones*», p. 265-287.